

ЧАСТИНА ПЕРША. ПОДИХ САМОДЕРЖЦЯ

Розділ перший Закинуті бурю

*...Ой, билися, рубалися, сім год ще й чотири.
І згубили Україну, як самі схотіли.*

Історична пісня

I

Старовинним широким шляхом, що пролягав від Полтави на Запорожжя, понад Ворсклюю на південь, до Дніпра, рухалось військо. Рухалось мовчки, без пісень. Чоботи важко здіймали суху гарячу пилюгу, сіра хмара вилась над людьми й кіньми, а тоді поволі осідала, запорошуючи темно-сині мундири. Серед маси пішців

де-не-де майоріли постаті офіцерів на конях, зрідка чулися команди шведською мовою... Невеликі підрозділи кінноти супроводжували великі фури, повні поранених. Трохи осторонь зморені коні тягнули кілька карет, біля них гарцювали вершники — драбанти. Ледь колихався темно-синій штандарт із великим золотим хрестом і левом — герб шведського короля Карла Дванадцятого. А позаду обрій затягло сірим димом, звідти зрідка чулися постріли, крики, брязкіт криці — то ар'єргард шведського війська відбивався від вояків царя Петра, рятуючи свого короля і його генералів від ганебного полону.

За кількасот сажнів від королівського кортежу сотня сердюків супроводжувала громіздку карету з гербом гетьмана України Івана Мазепи. Всередині неї, обкладений подушками, лежав сам гетьман, розбитий горем і старечими недугами. Здавалося, дрімав. В його ногах стояла велика скриня і кілька барилець. Біля Мазепи сиділа літня жінка-покоївка, вона поправляла подушки, які прагнули зсунутись на підлогу, коли карету підкидало на вибоях. І тоді тіло гетьмана трусилось у безпорадді, голова падала вниз, Мазепа розплющував очі, очманіло поглядав на своїх наближених, а тоді, заспокоюючись, знову поринав у дрімоту.

У глибині карети, один навпроти одного, сиділо двоє старшин: блакитноокий вусатий

козак років тридцяти п'яти й молодик років двадцяти двох у німецькій камзолі; його випещені руки, унизані перснями, здавалося, ніколи не тримали шаблі. То були наближені до гетьмана особи: генеральний писар України Пилип Орлик і гетьманський небіж Андрій Войнаровський.

— Ваша ясновельможносте, — порушив тишу Орлик, — гадаю, що належить нам зупинитися. Бачу, що вам важко переносити таку дорогу. Необхідно спочити. Не губіть себе, ви потрібні всім нам, потрібні нашій Україні.

Гетьман тоскно поглянув на свого ододумця, похитав головою:

— Хутчій женіть коні! Перепочинемо за Дніпром. Цар Петро страшний у своїй помсті, певно вже послав за нами князя Меншикова із драгунами.

— Ніяких ознак погоні не видно. Козаки сповіщають, що москалі узялися забивати худобу й різати свиней, з їхнього табору чути псалми і святкову музику.

Усмішка ледь торкнула уста старого:

— Пізнаю вдачу царя. Йому б тільки бенкетувати.

Спробував підвестися, відкашлявся:

— Бог мені свідок — не бажав я християнського кровопролиття. Мислив, що прибуду в Батурином з королем шведським і звідти напишу його царевій величності вдячного листа за його протекцію... Та в ньому

ж пропишу й про всі наші колишні та теперішні образи, відібрані права й вольності... А наостанку додам, що ми, як добровільно віддалися колись під царську руку, так тепер, добровільно, відходимо під протекцію шведського короля і будемо шукати повного нашого звільнення.

— Ви, пане гетьмане, вважали московського царя за цивілізованого монарха, — в голосі Орлика вчувся ледь прихований осуд, — а не врахували, що то є варвар, хижий і свавільний дикун, який рахується тільки із силою!

— Але ж я заборонив козакам воюватися з москалями.

— І москалі належно оцінили вашу, пане дядьку, шляхетність! — зле мовив Войнаровський. — Не тільки погромили козаків — полонених, і тих постинали. Старшин козацьких, що по маєтках ховалися — дев'ятсот чоловік! — завезли до Лебедина та там всіх їх скатували за те, що не прибули до Глухова нового гетьмана обирати.

— Самі жертви благали своїх катів прискорити смерть, — сумно додав Орлик.

— То все Меншиков, — стиха мовив Мазепа. — Мстився за свою невдачу під Батурином. Коли б не зрадив прилуцький сотник Іван Ніс — вистояла б наша столиця. Іще не відомо, чия була б вікторія... Але не впадаємо в розпач. Ще не кінець. Переберемось через Дніпро, і до Очакова...

Тамтешній паша Юсуф є мій приятель, він дасть нам притулок. Оклигає король Карл — тоді разом вирушимо до султана. Мусить втямити падишах: Москва стає небезпечною і для його держави, що вже казати про Крим!

Змовк, відкинувся на подушки. Орлик звелів зупинитися, але гетьман заперечливо змахнув рукою:

— Ні, ні... Ідьте... А цю скриню бережіть понад усе — в ній моє листування. І доглядайте барильця, там скарбниця війська.

II

За чверть милі від шведського війська ішли, вкриті курявою, запорожці кошового Кості Гордієнка. Ішли, ковтаючи сльози, везли поранених. Їх було ой як багато! Серед русявих і чорнявих, молодих і літніх виділявся козарлюга років сімдесяти п'яти, весь сивий, із посіченим обличчям. Лежав, замотаний у криваве ганчір'я, дивився в небо.

Шістдесят років козакував Іван Непорожній. Як і всі, ростив хліб, господарював, виховував синів... Та кликала сурма — і кидав рідну хату, сідлав коня, набивав мушкет, гострив шаблю — і йшов у похід. А походів цих було — і не злічити! Звідусіль обсідали Україну вороги! І ось настав кінець: поцілила московська куля

в живіт, і зрозумів Іван, що не підніметься. Попрохав сина Данила, щоб залишив його там, під Полтавою. Та син — чи не вперше — не послухав батька, і разом із товаришами вклав старого на воза.

— Не поспішайте, тату, на той світ. І життя, і смерть — все у волі Всевишнього. Ще одужаєте, разом Україну боронитимемо.

Данило вів коней, а сам повертався думкою до старого гетьмана.

Що ж то він за чоловік, Іван Мазепа?

Двадцять років вірою і правдою служив Москві, а тут зненацька виступив проти неї, поклавшись на шведського короля!

На Січі Мазепу вважали вірним царським слугою, що допомагав кріпити в Україні самодержавний лад. І мали на те великі підстави. Гетьман своєю волею роздавав військові землі козацькій старшині, яка дедалі більше присилувала посполитих і простих козаків, вимагаючи від них чиншів і дармової праці на себе. Колишні лицарі ставали власниками сіл і хуторів разом із тими, хто вже з часів Хмельницького звик почувати себе вільними людьми. І ось гетьманський універсал велить їм працювати на нового пана два дні на тиждень...

Не шанувала Січ Мазепу — не шанував і гетьман козаків. У Батурині тримав наймане військо із сербів, волохів, німців. Свої акції провадив у такій таємниці, що й довірені

старшини не тямилі, куди ж гне гетьман. Коли намислив рвати з Москвою — чому не закликав козаків, весь народ до повстання? Мудрив, мудрив — та й перемудрив себе самого.

Сам попрохав у царя московського війська до України — навіщо? А козацькі полки порозсилав разом із москалями по всіх усюдах: кого в Польщу, кого до Литви, кого на Правобережжя. Біля себе залишив самих сердюків. Мабуть, похід шведів на Україну застав гетьмана зненацька...

Ось тепер і маєш. Попереду — Дніпро, а що далі?

Ще донедавна на козаків чекала Січ. Але місяць тому московське військо її знищило... Тепер січовими землями шастають каральні команди, водить їх зрадник Гнат Галаган, який знає всі стежки й доріжки. Запорожців ловлять, кують в кайдани й везуть до Сибіру, а кожного десятого садять на палю — такий указ царя.

— Синку, — почувся голос із воза.

— Що, тату? Вам погано?

— Зніми мене, поклади на моріжок. Повітря не вистачає.

Данило зупинив коней. Троє козаків обережно підвели пораненого й поклали на ряднину, що постелили на взгорку.

— Спасибі, браття. Ось і полегшало.

Іван обвів очима виднокіл, зітхнув...

— Чує серце: кличе до себе мене Господь... Залиште мене тут.

В уяві пронеслося життя... Раптом відчув себе молодим, шістнадцятилітнім хлопцем, що втік з рідної Комарівки на Січ... Йому пощастило зустріти Хмельницького, стати в пригоді тому, стати джурою у його сина Тимоша... Разом пішли до Криму аманатами, разом і повернулися в Україну до переможного козацького війська... Ось він іде походом у Молдавію, Валахію... Поранення, Трахтемирів... Чимало гине товаришів, а його обходить смерть — і ось його тріумф... Повертається до коханої Настусі звияжцем, козаком Вінницького полку...

Та немає спокою в Україні. Знову війни, походи, знову ллється кров, палають міста і села, гинуть люди у борні. Москалі, ляхи, татари, турки ходять рідною землею і плюндрують її. І сам він потрапляє у турецький полон. Та щастить і вдруге. Втікає козак у Чигирин і на його мурах б'ється проти яничарів... А коли гине славна гетьманська столиця, йде Іван, як колись, знову на Запорожжя... І тут усміхається йому фортуна — зустрічає сина, дізнається, що жива його Настуся, і менший Микита... І повертається — через двадцять років! — до нової домівки, на цей раз — на Слобожанщину.

Що ж станеться тепер із його родиною? Коли дізнаються москалі, що чоловік і син